УДК 811.512.145

Э.И. Сафина

ТАТАР ОРНИТОНИМНАРЫ МИСАЛЫНДА ЗООЛОГИК ТАКСОННАРНЫ СИСТЕМАГА САЛУ ПРОБЛЕМАСЫНА КАРАТА

В статье на материале татарского языка представлены результаты лингво-этимологического анализа группы орнитонимов с компонентом *күгәрчен* ‘голубь’, используемым для обозначения птиц нескольких семейств и отрядов. В ходе исследования была предложена новая тематическая терминологическая система, которая, по мнению автора, соответствует наиболее поздней – современной – классификации; также были сопоставлены наименования *төн күгәрчене* ‘козодой’, *дала күгәрчене* ‘рябок’, *саджа, дала күгәрчене* ‘саджа’, проведён этимолого-исторический анализ этих лексических единиц. Автор приходит к выводу о том, что орнитоним *күгәрчен* ‘голубь’ с незначительными семантическими и фонетическими изменениями употребляется во многих тюркских языках. В татарском языке птица получила название по цвету своего оперения – от слова *күк* ‘голубой’. Эта же схема номинации использовалась в узбекском, чувашском, башкирском и других языках. Статья является частью серии авторских научных исследований, посвящённых происхождению и историческому функционированию орнитонимов в разных тюркских языках.

Ключевые слова: татарский язык, терминология, орнитоним, орнитологическая лексика, этимология.

The article presents the results of linguistic and etymological analysis of a group of ornithonyms with the component kүгәrchen ‘pigeon’, used to denote birds of several families and groups. In the course of the study a new thematic terminological system was proposed which in the author’s opinion corresponds to the most recent – modern – classification; also the names of ton kүгәrchene ‘goatherd’, dala kүгәrchene ‘grouse’, saja, dala kүгәrchene ‘saja’ were compared, the etymological and historical analysis of the origin of these lexical units was carried out. The author comes to the conclusion that the ornithonym kүгәpәrchen ‘pigeon’ with insignificant semantic and phonetic changes is used in many Turkic languages. In Tatar the bird was named after the color of its plumage – from the word kүk ‘blue’. The same nomination scheme was also used in some other languages. The article is a part of the author’s series of scientific studies devoted to the origin and historical functioning of ornitems in different Turkic languages.

Keywords: Tatar language, terminology, ornithonym, ornithological vocabulary, etymology.

Бер атаманың берничә төрле кошны белдерү өчен кулланылуы – орнитонимнар системасында еш очрый торган күренеш. Гадәттә, үз якларында сирәк очраган, әллә ни таныш булмаган кошларны халык шуларга охшаш башка кошларның исемнәре белән атый башлый. Башта сөйләм телендә генә кулланылган атама, фәнни терминологиягә кереп китәрлек уңышлырак варианты табылмаган очракта, әдәби телдә һәм терминнар системасында урын ала.

Башка семьялык кошларының атамалары составында еш кулланыла торган шундый кош исемнәренең берсе – *күгәрчен* орнитонимы. Борынгы төрки *kökürčkän* [Древнетюркский словарь, с. 313] атамасына ук барып тоташа торган *күгәрчен* зоонимы башка төрки телләрдә түбәндәге фонетик вариантларда очрый: аз. *göyərçin*, башк. *күгәрсен,* каз. *көгершін,* карач.-балк. *кёгюрчюн,* кырг. *көгүчкөн*, кумык. *гёгюрчюн*, төрек. *güvercin*, чув. *кăвакарчăн*, к.-калп. *көгершин*, чаг. *köverčken*, алт. *коголјын*, төркм. *гогәрчин* һ. б. Этимологик тикшеренүләр күрсәткәнчә, атама күгәрченнәрнең төсен белдерә торган *күк* ‘голубой’ тамырыннан ясалган [Севортян, с. 57–58; Сравнительно-историческая..., с. 174; Сафина, 2006, с. 36–37].

Фәндә кабул ителгән систематика буенча, әлеге атама *күгәрченсыманнар* отрядына кергән кошларны белдерергә тиеш. Бу отрядның берничә семьялыкны берләштерә торган зур төркем булуын исәпкә алганда, тикшерелә торган орнитонимның әлеге отряд эчендә генә дә ни дәрәҗәдә киң кулланышлы булуын күз алдына китерү авыр түгел. Шуңа өстәп, әле башка семьялык кошларына да *күгәрчен* компоненты кергән атамалар бирелгән. Мисал өчен, рус телендә *козодой* дип йөртелә торган кош татар теле сүзлекләрендә *төн күгәрчене* дип теркәлгән (*төн күгәрчене* ‘козодой’, *төн күгәрченнәре* ‘козодоевые’, ‘настоящие козодои’, *төн күгәрченесыманнар* ‘козодоеобразные’).

Төрки телләрдәге терминнар белән чагыштыру башка халыкларның *козодой* кошын белдерү өчен бүтән атама сайлавын күрсәтә. Мисал өчен, аз. *keçisağan*, чув. *тур качаки*, каз. *тентекқұс*, кырг. *чегирткечи*, алт. *аларткы*, төр. *çobanaldatan* һ.б. Бары тик башкорт телендәге *төн күгәрсене* ‘козодой’ атамасы гына татар телендәге вариант белән аваздаш.

Төн сүзе кушылу әлеге кошларның яшәү рәвешенә бәйле. «*Төн күгәрченесыманнар* – филогенетик яктан ябалаксыманнарга якын торган кошлар отряды. Кыска томшыклы, ләкин авыз кисеме зур һәм күбесенең авыз кырыенда кыллары бар. Эңгер-меңгердә һәм төнлә актив кошлар. Бөҗәкләр белән тукланалар, аларны очканда тоталар. Тавышсыз очалар. Барлыгы 93 төре исәпләнә» [Биологический..., с. 272].

Составында *күгәрчен* орнитонимы булган актив кулланылышлы *дала күгәрчене* атамасының барлыкка килүенә әлеге кошларның семьялык, отряд исемнәрендәге үзгәрешләр йогынты ясавы ихтимал. Билгеле булганча, орнитологларның эзләнү-тикшеренү нәтиҗәләре нигезендә, кайбер кошларның семьялыгы яки отряды үзгәртелергә мөмкин. Кошның башка отряд яисә семьялыкка кертелүе турындагы мәгълүмат иң элек биологларның фәнни хезмәтләрендә һәм алар төзегән белешмәлекләрдә чагыла. Әлеге фәнни материалларга нигезләнеп, орнитоним биологик терминнар сүзлегенә кертелә.

Отряд, семьялык үзгәрү күренешен һәм әлеге үзгәрешләрнең ни рәвешле сүзлекләрдә чагылуын татар телендә *дала күгәрчене* дип йөртелә торган *рябок* кошы мисалында карап үтик. Билгеле булганча, элек әлеге кошлар *рябковые* (*рябки*) семьялыгыныкы дип санала

иде [Азбука природы: Птицы, с. 41]. Төрле елларда төзелгән биология терминнары сүзлекләрендә *рябок* орнитонимы *дала күгәрчене* [Биологический..., с. 505; Азбука природы: Птицы, с. 41], *рябковые (рябки)* семьялыгы – *дала күгәрченнәре* [Азбука природы: Птицы, с. 41] дип бирелгән. Ә 1998 елгы сүзлектә алар *дала күгәрченнәре* ‘рябковые’ семьялыгына түгел, *күгәрченсыманнар отрядына* карый дип күрсәтелә [Биологический..., с. 505]. Соңрак кабул ителгән систематикада бу кошлар аерым отрядка (*рябкообразные*) керә дип санала. Шулай итеп, отряды – *рябкообразные,* семьялыгы – *рябки,* ә кош – *күгәрчен.* Дөресрәге, *дала күгәрчене* (*чуар күгәрчен* дигән варианты да бар). Тышкы яктан күгәрченнәргә охшаганлыктан, рус телендәге *рябок* дип йөртелә торган кошлар *степные голуби* дип тә теркәлгән. Нәкъ менә шул атама, калькалашып, *дала күгәрченнәре* буларак татар телендә урын алган. Иң мөһиме, *степные голуби* – халык телендәге варианты, фәнни әдәбияттагы атамасы – *рябок.*

Гади формалары халык телендә, ягъни, әдәби телдә кулланылганда бернинди кыенлык, уңайсызлык сизелмәсә дә, бер семьялыкка яки отрядка карый торган кошларны бөтенләй башка отряд-семьялык исемен кулланып атау орнитонимнар системасында эзлексезлек китереп чыгара. Мисал өчен, *рябок* кошына татарча *дала күгәрчене* яки *чуар күгәрчен* дию әлеге кошларның төрләрен күрсәткәндә кыенлык тудыра. Ул очракта *рыжешапочный рябок, желтогорлый рябок, белобрюхий рябок, чернолицый рябок, полосатый рябок, чернобрюхий рябок, ночной рябок, пятнистый рябок* кебек орнитонимнарны татар теленә бер-бер артлы берничә сыйфат кулланып, *җирән бүрекле дала күгәрчене*, *сары муенлы дала күгәрчене*, *ак корсаклы дала күгәрчене* яки *җирән бүрекле чуар күгәрчен*, *сары муенлы чуар күгәрчен*, *ак корсаклы чуар күгәрчен* һ.б. дип тәрҗемә итәргә тиеш булабыз. Һәр ике очракта да *күгәрчен кошлар* семьялыгына керә торган кошларны белдерү өчен кулланылырга тиешле *күгәрчен* орнитонимыннан файдаланабыз булып чыга. *Рябок*ны *күгәрчен* термины белән атау аны *күгәрченсыман кошларның* бер төре дип уйларга нигез бирә, ыру-төр мөнәсәбәтләрендә буталыш барлыкка китерә. Чөнки *күгәрчен кошлар* семьялыгына керә торган күгәрченнәрнең төрләре бик күп һәм аларның атамалары да сыйфатлар ярдәмендә ясала. Чагыштыру өчен: *көрән күгәрчен* ‘голубь бурый’, *күгелҗем урман күгәрчене* ‘клинтух’, *күк күгәрчен* ‘голубь сизый’, *кыя күгәрчене* ‘голубь скалистый’ һ. б. Димәк, санап үтелгән мисаллар – күгәрченнәрнең төрләре, ә *дала күгәрчене* (рябок) – бөтенләй башка семьялыкка караган кош булып чыга. Фәнни билгеләнештә төгәлсезлекләрне булдырмау өчен, алга таба *рябок* орнитонимының татар телендәге варианты итеп *болдырык* атамасын куллану дөресрәк булыр. Россия Федерациясе кошлары исемлегендә *саджа* (Syrrhaptes paradoxus) *рябкообразные* (Pterocliformes) отрядына кертеп карала [Коблик, Редькин, Архипов, с. 128]. Әлеге орнитоним 2018 елда дөнья күргән «Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге»ндә төр атамасы составында да, семьялык, отряд исемнәре буларак та теркәлде: *болдырык кошлар*

‘рябко́вые’ – pteroclididae (семьялык), *болдырыксыманнар* ‘рябкообра́зные’ – pterocliformes (отряд) [Сафина, 2018, б. 24–25, 91].

Сүзлекләргә күзәтү ясау да *болдырык кошлар* семьялыгына караган кошларны белдерү өчен татар телендә элек терминнарның эшләнеп бетмәгән булуын күрсәтте. Мисал өчен, әлеге семьялыктагы тагын бер кош – *саҗҗа* (саджа) орнитонимы сүзлекләрдә теркәлмәгән диярлек. «Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек»тә *саджа обыкновенная, копытка* атамасы *дала күгәрчене, саджа* дип тәрҗемә ителгән [Биологический..., с. 508]. *Копытка* орнитонимы *саджа* атамасының синонимы итеп китерелсә дә, әлеге сүзлектә *копытка* термины аерым бирелми. 2001 елда басылган «Русча-татарча, татарча-русча биология терминнары сүзлеге»ндә копытка (саджа) – *дала күгәрчене* [Азбука природы: Птицы, с. 28], саджа – *саджа, дала күгәрчене* [Азбука природы: Птицы, с. 41]. Мисаллардан күренгәнчә, биредә дә төрлелек күзәтелә. Бер урында *дала күгәрчене* дип тәрҗемә ителсә, икенче урында *күгәрчен* үк булып киткән (*саджа тибетская (горняк) – Тибет (тау) күгәрчене* [Азбука природы: Птицы, с. 41]. Татар телендәге башка лексикографик чыганакларда әлеге орнитоним бөтенләй очрамый. Булган сүзлек материаллары рус телендәге *рябок* һәм *саджа* кошларын аерым-аерым белдерү өчен татар телендә терминнар булмавын күрсәтә. Аларның я икесе дә *дала күгәрчене* дип бирелә, я икенчесе өчен, тәрҗемә ителмичә генә, рус орнитонимы кулланыла. Шуларны исәпкә алып, «Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге»нә латин телендә фәнни атамасы *Syrrhaptes paradoxus* булган әлеге кошның татарча варианты *саҗҗа* дип кертелде [Сафина, 2018, б. 53, 99, 109, 143].

Сүз алып барыла торган *саҗҗа* һәм *болдырык* терминнарын генетик яктан карыйк. *Саджа* термины татар теленә рус теленнән кабул ителгән һәм беренче тапкыр 1998 елгы «Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек»тә теркәлгән [Биологический..., с. 508]. Әлеге термин башка телләргә дә кергән: белорус., литв. *sadža*, серб. *саџе*, хорв. *sadže*, укр. *саджа*, словен. *sadža*, словак. *саджа* [Аникин, с. 472]. Галимнәр *саджа* орнитонимының төрле халыкларда төрлечә аталуына игътибар итә. «Кытайлар – *саджа,* кыргызлар – *бульдерюк*, руслар – *степной рябок*, Әстерхан аучылары *копытка* дип йөртә» [Россиков, с. 5190]. Орнитонимның чыганак теле кытай теле дип уйларга нигез бар. Кытай теленең этимологик сүзлеге мәгълүматларына караганда, орнитоним 沙鸡 *shājī* < 沙[的] *shā[de]* «ком төсендәге» һәм 鸡 *jī* «тавык», ягъни «ком төсендәге тавык» дигәнне белдерә [Этимологический словарь китайского…, 1984]. Казакъ телендә терминның *сажы* ‘копытка’ варианты кулланыла. Ул, рус теленнән алынып, казакъ теленә яраклаштырылган яисә кытай теленнән турыдан-туры кабул ителгән булырга мөмкин [Бектаев, с. 393].

Болдырык лексемасы татар телендәге чыганаклардан иң элек И. Березгинның «Словарь татарского языка с начертанием слов русскими буквами, с повторением их по-татарски и с переводом на русский язык» сүзлегендә теркәлгән. Анда ул *булдурук* بولدوروق «степной

рябок» [Березгин, с. 39] дип бирелә. Сүзлеккә, татар теле материалларыннан тыш, гомумтөрки сүзләрнең дә күп кертелүен исәпкә алсак, бу аңлашыла да. Димәк, орнитоним Урта Азия һәм Кавказ буйларында яшәүче төрки халыклар телендә актив кулланылган һәм аларның сүзлекләрендә чагылыш тапкан дип уйларга нигез бар [Сафаров, Сафина, с. 178]. Мисал өчен, рус телендәге *рябок*, *саджа* яки *рябчик* сүзләрен белдерү өчен түбәндәге атамалар кулланылган: к.-калп. *былдырық*, каз. *бұлдырық*, кырг. *булдурук*, үзб. *булдуруқ*, аз. *büldürük*.

Татар телендәге чыганакларда *болдырык* сүзе 1972 елгы «Русча-татарча биология терминнары сүзлеге»ндә *саджа* орнитонимының тәрҗемәсе буларак теркәлгән [Русско-татарский…, с. 105]. Алга таба әлеге термин татар теленең терминологик [Сафина, 2018, б. 24–25] һәм аңлатмалы сүзлекләрендә [Татар теленең аңлатмалы..., т. 1, б. 562] урын алган. Зоонимның төрле вариантлары рус теле сөйләшләрендә дә кулланылган. Рус теленең диалектологик һәм этимологик сүзлекләре шул хакта сөйли: *билдерюк* [Словарь русских..., с. 291], *больдурук* [Шипова, с. 86], *булдюрюк* [Аникин, с. 140].

Кыргыз галиме К. Сейдакматов *булдурук* сүзе *чуар* дигән мәгънәне белдергән *булдур* тамырына *-ук* аффиксы кушылудан барлыкка килгән, дигән фикердә [Сейдакматов, с. 67]. Орнитонимнарның күбесе кошларның нинди төстә булуыннан чыгып ясалганлыгын исәпкә алсак, бу фараз дөреслеккә туры килә кебек. Татар теле сөйләшләрендә *болдыру* фигыленең ‘рябить (о воде)’ мәгънәсендә кулланылуы әлеге фикерне тагын бер кат ассызыклый [Татар теленең..., б. 128]. Димәк, атаманың гомуми семантикасы *чуар* дигән мәгънәне белдерә һәм бу, чынлап та, рус телендәге *рябок* атамасына туры килә.

Китерелгән мисаллар орнитонимның билгеле бер кошка туры килү-килмәвен белү өчен күпме эзләнү-тикшеренүләр үткәрергә, чагыштырулар ясарга кирәк икәнлеген күрсәтә.

Шулай итеп, терминнар системасы гел үзгәрештә. Аны хәзерге чорга яраклаштырып яңарту, камилләштерү омтылышы һәрдаим ясалып торырга тиеш. Составында *күгәрчен* орнитонимы булган кош атамаларын системага салырга тырышуның максаты да шул иде. Эзләнүләрдән күренгәнчә, төрки телләр өчен уртак булган *күгәрчен* орнитонимы *күгәрченсыманнар* отрядына карамаган кошларны белдерү өчен дә актив кулланыла. Бу зоонимик терминологиядә эзлексезлеккә китерә. Күгәрчен кошларның төрләре күп булуын (*урман күгәрчене* ‘горлица’, *кыя күгәрчене* ‘голубь скалистый’ һ. б.) күздә тотып, *болдырык кошлар* семьялыгына караган һәм кайбер чыганакларда *дала күгәрчене* буларак теркәлгән зоонимның *болдырык* формасын, *саджа, дала күгәрчене* буларак теркәлгән атаманың *саҗа* вариантын татар теленең орнитологик системасы өчен уңышлырак булыр дип саныйбыз.

Әдәбият

Азбука природы: Птицы. Русско-татарский, татарско-русский словарь биологических терминов / сост.: А.Б. Халидов, В.И. Гаранин. Казань: Магариф, 2001. 95 с.

Аникин А.Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Новосибирск, 2000. 772 с.

Бектаев К. Большой казахско-руский, русско-казахский словарь. Алматы, 1995. 703 с.

Березгин И.П. Словарь татарского языка с начертанием слов русскими буквами, с повторением их по татарски и с переводом на русский язык. Уральск: Уральская обл. тип., 1914. 253 с.

Биологический русско-татарский толковый словарь: ок. 10000 слов / под ред. д-ра биол. наук Ф. Г. Ситдикова, канд. биол. наук Р.К. Закиева. Казань: Магариф, 1998. 656 с.

Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 с.

Коблик Е.А., Редькин Я.А., Архипов В.Ю. Список птиц Российской Федерации. М.: Товарищество научных изданий КМК. 2006. 256 с.

Россиков К.Н. Саджа Syrrhaptes paradoxus // Русский орнитологический журнал. 2019. Т. 28. № 1845. С. 5186–5197.

Русча-татарча биология терминнары сүзлеге / Төз. О. Ж. Курмаев җитәкчелегендәге коллектив. Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. 168 б.

Сафаров Р.Т., Сафина Э.И. Систематизация некоторых названий птиц в татарском языке (на примере семейства рябковых) // Теоретическая и прикладная лингвистика. 2021. 7 (3). С. 175–182.

Сафина Э.И. Названия птиц в татарском языке и их лексикографирование. Казань: Дом печати, 2006. 160 с.

Сафина Э.И. Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2018. 184 б.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», «Д». М.: Наука, 1978. 349 с.

Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1988. 334 б.

Словарь русских народных говоров. Выпуск 2. Ба – Блазниться. М.; Л.: Наука, 1966. 316 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. М.: Наука, 1997. 800 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. I том: А–В / Р.Р. Абдуллина, А.М. Сәгыйтова, Ф.Ф. Гаффарова, Г.Г. Саберова, О.Н. Галимова, А.Ф. Гайнетдинова, Г.Ф. Фәтхетдинова, Ф.И. Таһирова, И.И. Сабитова, Э.И. Сафина, Ф.М. Газизова. Казань, ТӘһСИ, 2015. 712 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Фридман Ю. С., Коблик Е. А. О названиях птиц в дословном переводе с европейских языков // Русский орнитологический журнал. 2013. Т. 22. № 853. С. 573–582.

Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976. 392 с.

Этимологический словарь китайского языка: в 4-х т. Гонконг: Изд-во Шаньу Иньшугуань, 1984. Режим доступа: http://www.sibagu.com/china/pteroclididae.html

Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». М.: Восточная литература, 2003. 446 с.

Сафина Эльвира Ирфат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре